

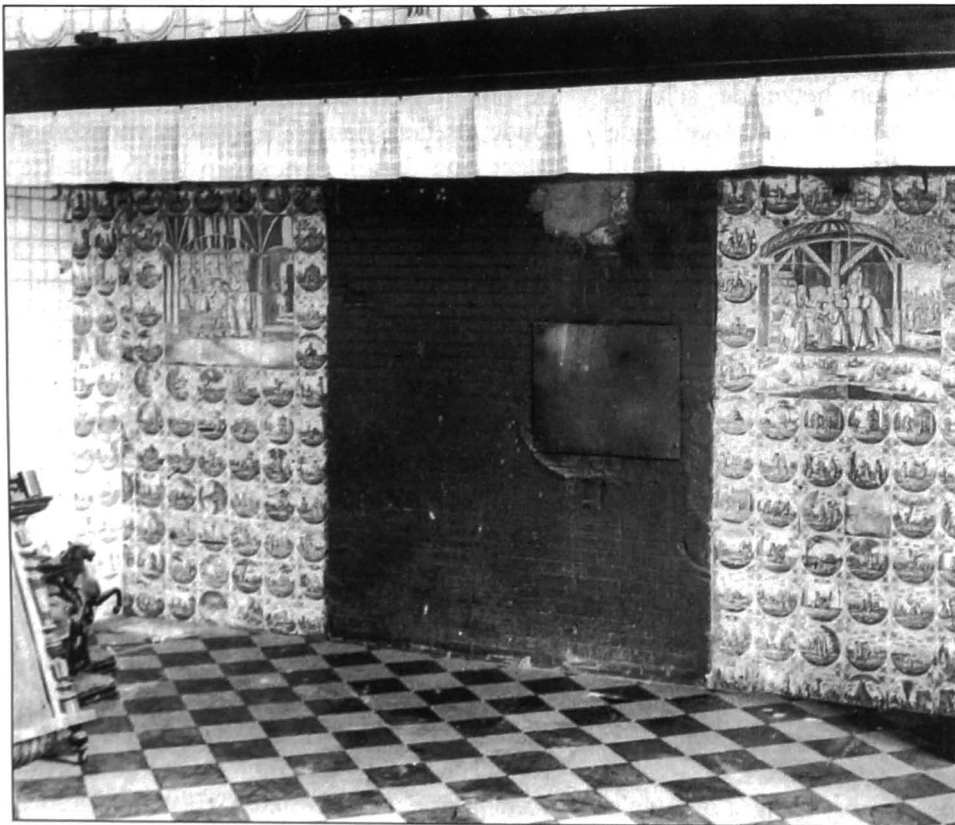
EEN SCHOUW MET BIJBELTEGELS UIT ELVERSELE (WEST-VLAANDEREN) BEWAARD IN HET PROVINCIAAL OPENLUCHTMUSEUM BOKRIJK (1)

Robert NOUWEN

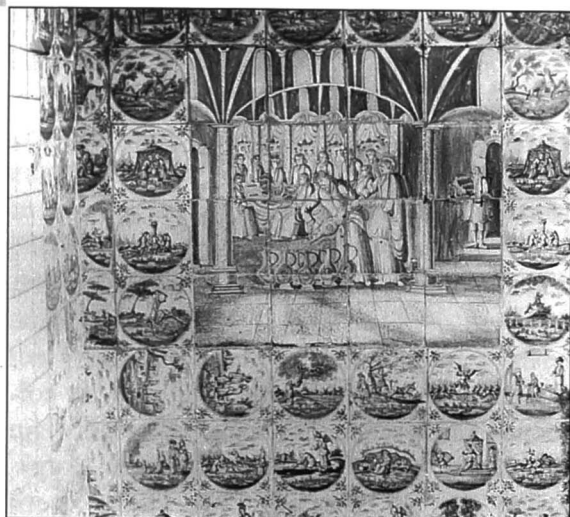
1. Inleiding

Wandtegels, in het bijzonder de versierde Nederlandse tegels, bekleeden in de toepassingen op het vlak van interieur en decoratie een belangrijke plaats. Zij zijn een bijzondere uiting van toegepaste kunst en bezitten in die hoedanigheid een grote cultuur-historische betekenis. In het woonhuis uit Lokeren (1751) bewaart het Openluchtmuseum Bokrijk (2) een prachtig ensemble tegels in 'Delfts aardewerk'. Het voorliggende artikel kadert in het inventariseringsproject van het Openluchtmuseum Bokrijk (3) waarbij een bijzondere aandacht wordt geschonken aan

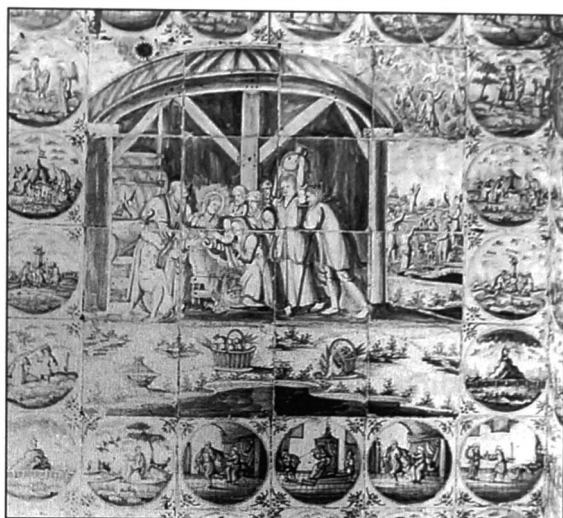
contextuele informatie die nog over de collecties kan worden verzameld. De tegels zijn afkomstig uit de boerderij gelegen Dorpsstraat 56 te Elversele. De hoeve werd gebouwd in 1609. De tegels werden door J. Weyns in 1967 naar aanleiding van de verbouwing van deze hoeve voor het Openluchtmuseum verworven. Van de oorspronkelijke context, waarin zij te Elversele figureerden, bleef alleen een algemene foto (afb.1) en enkele detailfoto's (afb.2-3) bewaard. Over de geschiedenis van de woning zelf en haar bewoners is verder geen informatie beschikbaar. (4)

(afb. 1) De schouw van Elversele in haar oorspronkelijke toestand.

(afb. 2) De detailfoto aan de linkerzijde. Merk op hoe verscheidene tegels op de derde rij van onder te beginnen op hun zijde zijn geplaatst.

(afb. 3) De detailfoto aan de rechterzijde.

De tegels vormden de achterzijde van een grote haard. Twee mooie tegeltableaus worden omgeven door enkelvoudige bijbeltegels met verscheidene taferelen. De tableaus werden uitgevoerd in paars, de tegels er rond in blauw. De voorstellingen zijn geplaatst in een dubbele cirkel. De compositie van de voorstelling gaat steeds op hetzelfde schema terug: een lage horizontale lijn waarbij de figuren zich scherp aftekenen. De voorgrond wordt geaccentueerd door schaduw in het geval van een binnenruimte, door keien of laag struikgewas indien de handeling buiten plaats vindt. Bovendien wordt de binnenruimte steevast door een venster gedefinieerd. Het buitentaferaal wordt verder gekenmerkt door enkele wolkjes. De hoeken zijn gedecoreerd met een ossenkop. Uit de detailfoto van de linkerzijde (afb. 2) blijkt dat de plaatsing niet steeds even nauwgezet is gebeurd. Dit mag worden afgeleid uit het feit dat verscheidene tegels op hun zijde werden geplaatst. De tegels meten 126 mm in het vierkant. De tegels van de tegeltableaus zijn 9 mm dik, de blauwe bijbeltegels mogelijk 8 mm, echter niet dunner. (2) Oorspronkelijk bevatte de haard vermoedelijk 192 tegels. Hiervan bleven na overbrenging 178 tegels

bewaard. Meer informatie is na al die jaren niet meer beschikbaar.

De 'Delftse' tegels die in de Nederlandse plateelfabrieken (6) werden gemaakt, bezitten een grote diversiteit aan themata. Een belangrijke groep werd gevormd door de zogenaamde bijbeltegels waarop scènes zowel uit het Oude als het Nieuwe Testament voorkomen. Meer nog dan de landschapstegels maakten zij een hoofdbestanddeel van de tegelkunst uit. Verwonderlijk is dit niet. In de protestantse Nederlanden was de gezinsbijbel misschien wel de voornaamste lectuur die voorhanden was. Zij stelden hoge eisen aan de plateelschilders die hiervoor dikwijls onvoldoende artistiek talent bezaten. De tegelschilders waren dus over het algemeen geen oorspronkelijke kunstenaars, maar veeleer goede vakmannen. Regelmatig werden de voorstellingen gemaakt naar prenten van kunstenaars zoals Pieter Schut (1619-na 1660) en Jan Luiken (1649-1712). (7) Hun prenten gaan zelf vaak terug op het werk van grote kunstenaars zoals Peter Paul Rubens (1577-1640), Albrecht Dürer (1471-1528) of Maarten de Vos (ca. 1531-1603). Vanuit een kunst-historisch perspectief bereikten zij echter zelden

een hoge kwaliteit. Het aantal verschillende voorstellingen op Nederlandse tegels dat kon worden geïdentificeerd en gedocumenteerd, bedraagt meer dan 500. Het aantal voorstellingen per gebakken serie, varieert erg en loopt meestal uiteen van 40 tot 120. Enkele uitzonderingen bevatten 150 tot 220 verschillende voorstellingen. ⁽⁸⁾ Het documenteren van tegelensembles uit één welbepaalde context is bijzonder belangrijk omdat dit juist toelaat de grootte van de serie te bepalen. Ook vanuit archeologisch standpunt is deze schouw interessant. Slechts bij uitzondering worden ‘Delftse’ tegels tijdens opgravingen aangetroffen. Wij stellen bovendien vast dat in Vlaanderen dergelijke schouwen in hun oorspronkelijke context nauwelijks werden gedocumenteerd. Om die redenen is het belangrijk dat dergelijke tegelensembles een ruimere aandacht krijgen.

2. Identificatie

Tijdens de inventarisering en de beschrijving van de tegels bleek dat het niet eenvoudig was al de voorstellingen vlot te identificeren. Er is namelijk weinig toegankelijke literatuur op dat vlak beschikbaar. Naast J. Pluis (1972 & 1994) waren ook Elisabeth Dhanens (1947), S. Vandenberghe (1988) en A.G. Pauwels & E.J. Hoonacker (1981²) bijzonder nuttig. In het geval van de beide tegeltableaus hebben wij er voor geopteerd om naast de korte beschrijving ook de bijbelpassus te citeren. Wat betreft de tegels geven wij enkel de identificatie in Bijbelse volgorde, telkens gevolgd door het inventarisnummer.

2.1. De tegeltableaus

2.1.1. DE AANBIDDING VAN DE HERDERS (B.68.259)

Luc.2:8-17. 8. Nu waren er herders in die streek, die in het open veld overnachtten, en hun kudde bewaakten. 9. Eensklaps stond er voor hen een engel des Heren, en de glorie des Heren omstraalde hen; een hevige vrees greep hen aan. 10. Maar de engel sprak tot hen: Vreest niet; want ziet, ik verkondig u

een grote vreugde, die voor het hele volk is bestemd. 11. Heden is u in de stad van David een Verlosser geboren, Christus de Heer! 12. Dit zal u het teken zijn: gij zult een Kindje vinden, dat in doeken is gewikkeld, en in een kribbe ligt. 13. En plotseling was de engel door een hemelse legerschare omringd; ze loofden God, en zeiden: 14. Glorie aan God in den hoge, en vrede op aarde onder de mensen van goede wil! 15. Toen de engelen weer naar de hemel waren gevaren, spraken de herders tot elkander: Laat ons naar Betlehem gaan, om te zien wat er gebeurd is, en wat de Heer ons bekend heeft gemaakt. 16. Ze snelden er heen, en vonden Maria en Jozef met het Kindje, dat in de kribbe lag. 17. Toen ze Het zagen, verhaalden ze, wat hun over dit Kind was gezegd. ⁽⁹⁾

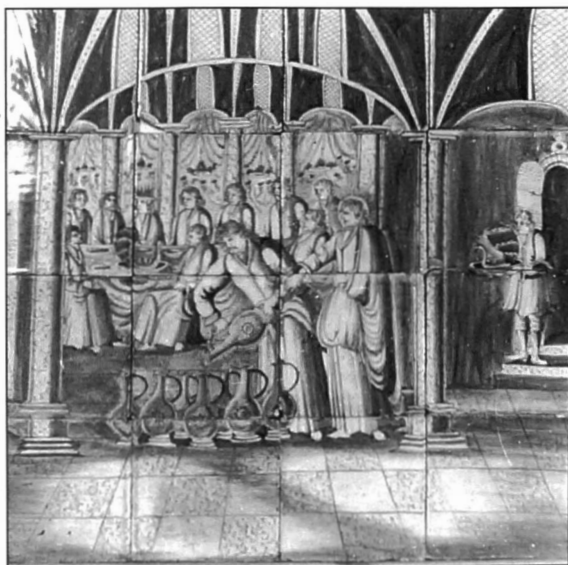
Het tegeltableau ‘de aanbedding van de herders’ bestaat uit 16 tegels en bleef intact bewaard. Het beeldt twee scènes die in het Evangelie van Lucas worden verhaald, uit: de verkondiging van Jezus’ geboorte door de engel des Heren en de aanbedding der herders. Het hoofdthema is uiteraard de aanbedding van Jezus door de herders. Het tableau stamt waarschijnlijk uit een Rotterdams atelier waar het voor 1751 werd geschilderd (afb.4).

(afb. 4) De aanbedding van de herders.

2.1.2. DE BRUILOFT VAN KANA (B.68.258)

Joh. 2:1-11. 1. En de derde dag werd er een bruiloft gevierd te Kana van Galilea. De moeder van Jezus was er tegenwoordig; 2. ook Jezus en zijn leerlingen waren ter bruiloft genodigd. 3. En toen er gebrek kwam aan wijn, sprak de moeder van Jezus tot Hem: Ze hebben geen wijn meer. 4. Maar Jezus zei haar: Vrouw, wat is er tussen Mij en u? Nog is mijn uur niet gekomen. 5. Zijn moeder sprak tot de bedienden: Doet, wat Hij u zeggen zal. 6. Daar waren nu zes stenen kruiken, elk van twee of drie maten inhoud, die er voor de joodse reiniging waren geplaatst. 7. Jezus zei hun: Vult de kruiken met water. Ze vulden ze tot boven toe. 8. Toen sprak hij tot hen: Schept er nu uit, en brengt het naar de hofmeester. Ze brachten het. 9. Zodra nu de hofmeester van het water geproefd had, dat wijn was geworden, (hij wist niet, waar die vandaan kwam; maar de bedienden, die het water hadden geschept, wisten het wel); riep de hofmeester de bruidego, 10. en zei tot hem: Iedereen schenkt eerst de goede wijn, en als men goed gedronken heeft, dan de mindere soort; maar gij hebt de goede wijn tot nu toe bewaard. 11. Zo deed Jezus zijn eerste wonder te Kana van Galilea, en openbaarde hij zijn heerlijkheid. En zijn leerlingen geloofden in Hem.

(afb. 5) De bruiloft van Kana.

Het tegeltableau 'de bruiloft van Kana' bestaat uit 16 tegels en bleef intact bewaard. Vooraan beveelt Jezus de dienaar de kruiken vol water te schenken. Achteraan zitten de genodigden rond de feestdis. Het tableau stamt waarschijnlijk uit een Rotterdams atelier waar het omstreeks 1700 werd geschilderd (afb. 5).

2.2. De tegels in de bijbelse volgorde van de voorstellingen

1. Gen.3:24: Adam en Eva verjaagd uit het Paradijs (B.68.197-1; B.68.197-2; B.68.197-3; B.68.197-4; B.68.197-5; B.68.197-6. B.68.197-7)
2. Gen. 4:4-5: Het offer van Kaïn en Abel (B.68.201-1; B.68.201-2; B.68.201-3; B.68.201-4; B.68.201-5)
3. Gen. 4:8: Kaïn slaat Abel neer (B.68.257)
4. Gen. 7:17-19: De zondvloed (B.68.235-1; B.68.235-2)
5. Gen. 8.18-20: Het offer van Noah (B.68.202-1; B.68.202-2; B.68.202-3; B.68.202-4; B.68.202-5; B.68.202-6; B.68.202-7)
6. Gen. 11:4: De bouw van de toren van Babel (B.68.252)
7. Gen. 19:15-26: De vrouw van Lot verandert in een zoutzuil (B.68.222-1; B.68.222-2; B.68.222-3)
8. Gen. 21:14: De uitdrijving van Hagar (B.68.229-1; B.68.229-2; B.68.229-3)
9. Gen. 21:17: De zoon van Hagar gered (B.68.247-1; B.68.247-2)
10. Gen. 22:1-6: Abraham en Isaäk (B.68.199-1; B.68.199-2; B.68.199-3; B.68.199-4)
11. Gen. 22:11-12: Abraham door de engel weerhouden om zijn zoon te slachtofferen (B.68.240-1; B.68.240-2)
12. Gen. 28:10-12: De droom van Jakob (B.68.251-1; B.68.251-2)
13. Gen. 37:18-20: Jozef komt bij zijn broers aan (B.68.236)
14. Gen. 37:23-25: Jozef wordt in de put geworpen (B.68.221-1; B.68.221-2)
15. Gen. 39:11-12: Jozef en de vrouw van Potifar (B.68.213-1; B.68.213-2)

16. Gen. 40:5-8: Jozef verklaart dromen in de gevangenis (B.68.209-1; B.68.209-2; B.68.209-3 & B.68.217-1; B.68.217-2) (afb.6-7)
17. Ex. 2:5-6: Mozes uit het water gered (B.68.250)
18. Ex. 14:15-16: Mozes splijt de zee in twee (B.68.208-3)
19. Ex. 16:8-13: Het manna en de kwartels (B.68.208-1; B.68.208-2)
20. Ex. 16: 14-17: Het manna in de woestijn. (B.68.215-1; B.68.215-2)
21. Ex. 17:5-6: Mozes slaat water uit de rots (B.68.212-1; B.68.212-2; B.68.212-3)
22. Ex. 31:18: Mozes op de berg Sinai (B.68.198-1; B.68.198-2; B.68.198-3; B.68.198-4; B.68.198-5; B.68.198-6)
23. Ex. 32:1-6: De aanbedding van het gouden kalf (B.68.203-1; B.68.203-2; B.68.203-3; B.68.203-4; B.68.203-5; B.68.203-6) (afb.8)
24. Num. 13:23: De tocht der verspieters (B.68.216-1; B.68.216-2; B.68.216-3)
25. Num. 21:6-9: Mozes en de koperen slang (B.68.214-1; B.68.214-2; B.68.214-3)
26. Num. 22:22: Balaam door de engel bedreigd (B.68.239)
27. Richt. 14:5-6: Samson verscheurt een leeuw (B.68.237)
28. Richt. 15:15-16: Samson verslaat duizend Filistijnen (B.68.242)
29. Richt. 19:19: Delila laat het haar van Samson afknippen (B.68.204-1; B.68.204-2; B.68.204-3)
30. 1.Sam. 17:48-49: David en Goliath vóór de strijd (B.68.223-1; B.68.223-2; B.68.223-3)
31. 1.Sam. 17:50-51: David onthoofd Goliath (B.68.220-1; B.68.220-2)
32. 1.Sam. 17:54: David keert terug in het kamp (B.68.246)
33. 1.Sam. 18:6,7: David speelt de citer voor Saul (B.68.205-1; B.68.205-2 en B.68.205-3)
34. 2.Sam. 11:4: David en Bathseba (B.68.210-1; B.68.210-2; B.68.210-3)
35. Sam. 18:9-15: Joag vermoordt Absalon (B.68.243-1; B.68.243-2)
36. 1.Kon. 13:24: De profeet Juda door een leeuw gedood (B.68.211-1; B.68.211-2; B.68.211-3)
37. 1.Kon. 17:5-6: Elias door de raven gevoed (B.68.234-1; B.68.264-2; B.68.234-3)
38. 2.Kon. 19:2-35: De Engel van Jahweh doodt de Assyrische soldaten (B.68.225-1; B.68.225-2; B.68.225-3)
39. 2.Kon. 2:11-13: De hemelvaart van Elias (B.68.226)
40. 2.Kon. 2:23-24a: Elisa bespot door de kinderen van Bethel (B.68.248)
41. 2.Kon. 2:23-24: De berinnen verscheuren de kinderen van Bethel (B.68.224-1; B.68.224-2)
42. Tobias 4:1-4: Tobias trekt een vis uit het water voor de engel (B.68.207-1; B.68.207-2; B.68.207-3)
43. Judit 13:10-11: Judit geeft het hoofd van Holofernes aan haar dienstmaagd (B.68.200-1; B.68.200-2; B.68.200-3; B.68.200-4; B.68.200-5)
44. Esther 5:2: Esther bij koning Ahasveros (B.68.206-1; B.68.206-2; B.68.206-3)
45. Job 2: 11-12: Job beklaagd door zijn vrienden (B.68.230-1; B.68.230-2)
46. Dan. 3:19-50: De jongelingen in de gloeiende oven (B.68.249-1; B.68.249-2)
47. Dan. 14:14-15: Bels tempel met as bestrooid (B.68.227-1; B.68.227-2)
48. Dan. 14:31-32: Daniël in de leeuwenkuil (B.68.253-1; B.68.253-2)
49. Marc. 6:27-28: De onthoofding van Johannes de Doper (B.68.218-1; B.68.218-2; B.68.218-3)
50. Marc. 6:28: Salome geeft het hoofd van Johannes de Doper aan haar moeder Herodias (B.68.238)
51. Matt. 2:16: De moord op de onnozele kinderen (B.68.232)
52. Matt. 7:1-5: Het lichtvaardige oordeel (B.68.219-1; B.68.219-2)
53. Matt. 28:5-6: De engel bij het graf (B.68.233)
54. Luc.2:8-17. 8: De aanbedding der herders (B.68.259)
55. Luc. 5:5-6: De wonderbaarlijke visvangst (B.68.255)

56. Luc. 10:30-34: De barmhartige Samaritaan (B.68.245-1; B.68.245-2)

57. Luc. 16:19-21: De rijke man en de arme Lazarus (B.68.231)

58. Luc. 24:13-16: Jezus verschijnt aan de Emmaüsgangers (B.68.256) (afb.9)

59. Joh. 2:1-11: De bruiloft te Kana (B.68.258)

60. Hand. 3:6-7: Petrus en Johannes genezen een verlamde bij de schone poort (B.68.241)

3. Algemene bespreking

De tegelfabrieken van Nederland hadden zowat in heel Europa belangrijke afzetgebieden en beïnvloedden er direct en indirect de wooncultuur. ⁽¹⁰⁾ De reden van het succes lag in de hoge kwaliteit van het product. Bijzonder de Rotterdamse tegelindustrie had omstreeks 1700 een ongeëvenaarde technische verfijning bereikt. In de loop van de 17de eeuw verspreidde de Nederlandse plattelandsgewoonte om tegels in een woonhuis toe te passen zich eveneens in de landelijke gebieden die direct aan Nederland grensden. Dit betekent dat ook in Vlaanderen deze decoratieve vorm regelmatig voorkwam, zij het dat meestal geen luxueuze tegels werden aangewend. Dat in Elversele een schouw werd versierd met bijbeltegels, is dus niet zo uitzonderlijk. Andere gelijkaardige schouwen met Nederlandse tegels zijn onder meer bekend te Maldegem, Eeklo, Brugge en Adegem. ⁽¹¹⁾ Wel vormt deze schouw met haar twee tegeltaleaus een zekere uitzondering. Bovendien zien wij dat sedert 1700 de mode van grotere tegelopervlakten en tegelkamers, een fenomeen dat reeds in de 17de eeuw met de tegelschouw een aanvang had genomen, zich verspreidt. ⁽¹²⁾

Sedert de 16de en de 1ste helft van de 17de eeuw werden bijbelse voorstellingen op tegeltaleaus geschilderd. ⁽¹³⁾ Zij bleven populair tot het midden van de 19de eeuw. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de tegeltaleaus 'Het afscheid van de verloren zoon' (Luc. 15:13) ⁽¹⁴⁾ en 'De thuiskomst van de verloren zoon' (Luc. 15:20), ⁽¹⁵⁾ uitgevoerd in

(afb. 6) Jozef verklaart de dromen in de gevangenis.

(afb. 7) Jozef verklaart de dromen in de gevangenis. Merk op dat Jozef hier staand wordt afgebeeld. Deze voorstelling is uitzonderlijk en tot op heden niet gepubliceerd (mededeling J. Pluis dd. 20.12.200).

paars. In de eerste helft van de 17de eeuw ontstonden de eerste blauwe tableaus. De enkelvoudige tegel met bijbeltaferelen was tot ca. 1640 uiterst zeldzaam. Tegeltaleaus met bijbelfoorstellingen werden vaak paarsgewijs of in grotere series in een wand of een schouw verwerkt en omlijst met witte enkelvoudige tegels zoals dit in de schouw van

Elversele het geval was. Tot op heden konden een 80-tal verschillende voorstellingen worden gedocumenteerd. ⁽¹⁶⁾ De voorstellingen gaan zowel op het Oude als het Nieuwe Testament terug. Een aantal onderwerpen was erg populair. Wij vermelden Adam en Eva, het offer van Abraham, de geschiedenis van Jozef, de thuiskomst van Jefta, het oordeel van Salomon, de geboorte van Christus, de vlucht naar Egypte, het Laatste Avondmaal, de Opstanding, de Hemelvaart. De Uitstorting van de Heilige Geest was dan weer erg zeldzaam. Deze tableaux bestaan meestal uit 12, 16 of 20 tegels. Grotere tableaux, die voornamelijk in Rotterdam werden vervaardigd, zijn zeldzaam.

Naast deze twee tegeltafels bevat de schouw van Elversele minimaal 146 tegels met een op zichzelf staande bijbelvoorstelling. Deze bijbeltegels zijn erg verwant aan de zogenaamde landschapstegels. Zij waren niet enkel decoratief, maar hadden ook een opvoedkundige betekenis in een overwegend katholieke gemeenschap. De haard als ontmoetingsplaats voor het gezin werd zo in zekere zin een geschikte illustratie bij de volksbijbel waaruit de geschiedenissen van het Oude en het Nieuwe Testament werden verhaald en uitgelegd. Vaak werden de betrokken tekstpassages uit de bijbel vermeld. De bijbelse voorstellingen worden bij voorkeur binnen een cirkel geplaatst. Open tafereeltjes komen evenwel ook voor. Tegen het einde van de 18de eeuw is de tekenwijze bijna lineair geworden. De voorstellingen op tegels werden inderdaad over het algemeen erg grafisch en abstract behandeld: een vlugge tekening en weinig detaillering leiden er toe dat enkel het essentiële in de figuren en de handelingen bewaard blijft. Gezien het feit dat het om een echt massaproduct gaat, is de verzorging ook niet steeds optimaal. Men mag anderzijds niet vergeten dat het voor de tegelschilder niet eenvoudig was de vaak gecompliceerde scènes met meerdere figuren in één beeld te vatten. Doch ondanks dit alles zijn deze tegels een belangrijk decoratief bouwelement.

(afb. 8) *De aanbidding van het gouden kalf.*

(afb. 9) *Jezus verschijnt aan de Emmaüsgangers*

De uitwerking van éénzelfde thema kan erg verschillen. ⁽¹⁷⁾ Dit impliceert dat erg gelijken tegels vaak uit éénzelfde atelier stammen. Uit een vergelijking van bijbeltegels met dezelfde onderwerpen blijkt alleszins dat de gebruikte voorbeelden, waarnaar de afbeeldingen werden geschilderd, decennia lang in zwang bleven. ⁽¹⁸⁾ Opvallend is de stilistisch sterke verwantschap met de bijbeltegels in de keuken van het klooster van de

Potterie te Brugge. ⁽¹⁹⁾ Anderzijds stelt men zeer vaak kleine verschillen van formaat, kleur of tekening vast. In de grotere fabrieken werkten wel eens twee schilders aan één serie. Omdat het om handwerk gaat, zijn verschillen in uitvoering niet te vermijden. Doorgaans werden de tegels niet chronologisch geplaatst. De voorstellingen uit het Oude en het Nieuwe Testament werden door elkaar aangewend.

Wij mogen er van uitgaan dat mensen die zich een schouw van dit gehalte konden veroorloven, een zekere welstand hadden bereikt. De eenkleurige, blauw geschilderde tegels, die een gevolg waren van de imitatie van het Chinese porselein, lagen weliswaar in prijs gunstiger dan de veelkleurige tegels. Doch ook de tijdsduur dat aan één tegel werd geschilderd, bepaalde in sterke mate de prijs. In de loop van de jaren stijgen de prijzen geleidelijk. Doch anderzijds zien wij rond 1700 de economie groeien hetgeen gepaard gaat met toename van de welvaart. Hierdoor vond er een grotere bouwactiviteit plaats. Deze factoren zorgden voor een bredere toepassing van tegels voor de woondecoratie. Niet enkel schouwen en plinten werden er mee bezet, doch ook hele gangen, portalen en keukens. ⁽²⁰⁾ Verwijzen wij hier e.g. naar de smuiger met Jan Luikentegels die in 1983 te Zaandijk werd ontmanteld en naar het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht werd overgebracht. Deze schouw bestond uit 278 bijbeltegels. Het huis waarin deze schouw oorspronkelijk stond, werd in 1789 gebouwd door Ate Koenen, een welstellende schipper die een eigen schip bezat. ⁽²¹⁾ De tegelschouw van Elverzele bevat weliswaar minder tegels. De aanwezigheid evenwel van twee tegeltableaus geeft aan deze schouw een zekere uitstraling waardoor zij een teken van welstand van de bewoners van het huis is.

4. Fabrikaat

Voor de ontwikkeling van de Nederlandse tegelindustrie is de export, die zo goed als

onbegrensd was, van doorslaggevend belang geweest. De bestaande handelsroutes en afzetmarkten vormden een ideale voedingsbodem. In de handel van tegels onderscheidt men twee fasen. De vroegste fase liep van ca. 1650 tot 1750 en richtte zich voornamelijk tot de hofcultuur van de barok. De tweede fase, tussen 1750 en 1900 richtte zich in het bijzonder op de 'boerencultuur'.

Het bepalen van de herkomst van tegels vormt een moeilijk probleem. De reden hiervoor ligt in het feit dat deze handel leidde tot coöperaties van meerdere ateliers in de verscheidene steden. Bovendien zien wij een samenwerking van verscheidene firma's waardoor de groothandel vrij snel vorm kreeg. Tenslotte maakten de tegelfabrieken gebruik van patroonboeken die ook de tekeningen voor bijbeltegels bevatten. Aanwijzingen kunnen via archeologisch onderzoek, onder meer van de afvalhopen, worden gevonden. De bewijsvoering geschiedt ook op basis van vormelijke criteria, in het bijzonder van de sponsen en de werktekeningen. Niettemin kunnen de volgende overwegingen worden geformuleerd. Sedert het einde van de 17de eeuw exporteerden de plateelbakkerijen van onder meer Rotterdam, Harlingen en Makkum een enorme hoeveelheid blauwe tegels. Wanneer men de plaatsen van productie van de Nederlandse tegels overziet, stelt men vast dat de grote hoeveelheid aan manufacturen over slechts 20 steden is verdeeld. Zij situeren zich bovendien allen in 5 van de 11 Nederlandse provincies: Zeeland (1), Zuid-Holland (9), Noord-Holland (5), Utrecht (1) en Friesland (4). Voor de export waren slechts 6 steden van belang, met name Delft, Rotterdam, Utrecht, Amsterdam, Harlingen en Makkum. ⁽²²⁾ Zij vonden zowel in Zuid- als Oost-Europa grote aftrek. De Rotterdamse tegelfabrieken waren één van de belangrijkste leveranciers voor Vlaanderen. ⁽²³⁾ De geografische nabijheid was hieraan zeker niet vreemd. Hier nam de productie van bijbeltableaus in de 2de helft van de 18de eeuw een belangrijke plaats in waarbij paars de

meest voorkomende kleur is. ⁽²⁴⁾ Bij vele bijbeltegels, in het bijzonder de Rotterdamse, wordt het gebeuren binnenshuis aangeduid door boven de voorstelling een glas-in-loodraam te schilderen. ⁽²⁵⁾ Wanneer wij deze feiten op een rij zetten mogen wij besluiten dat de schouw van Elverzele werd samengesteld met tegels die vermoedelijk uit de plateelfabrieken van Rotterdam stammen.

5. Datering

De datering van tegels gebeurt globaal op basis van de afmetingen (enkel vóór 1690), de hoekmotieven, de kleur van de scherf en de gebruikte kleur. Eén van de interessante dateringscriteria is de aanwezigheid op onze tegels van de ossenkop als hoekornament. ⁽²⁶⁾ Er worden talrijke variaties onderscheiden die de datering niet steeds even gemakkelijk

maken. De vroegste, grote vormen komen voor sedert het 2de kwart van de 17de eeuw. De tegels meten 126 mm in het vierkant. De tegels van de tegeltableaus zijn 9 mm dik, de blauwe bijbeltegels zijn niet dunner dan 8 mm. De enkelvoudige bijbeltegels uit de 17de eeuw werden bijna steeds in blauw uitgevoerd. Slechts bij uitzondering werden zij in paars geschilderd. De Rotterdamse tegels werden in de 18de eeuw echter voornamelijk in paars geschilderd terwijl de blauwe uitvoeringen eerder uitzonderlijk waren. In Friesland bleef het blauw echter de belangrijkste kleur. ⁽²⁷⁾ Het tableau 'De aanbidding van de herders' wordt door J. Pluis omstreeks 1700 gedateerd. ⁽²⁸⁾ Wanneer wij al de beschikbare gegevens optellen, mogen wij stellen dat de tegels omstreeks 1700 dateren. ⁽²⁹⁾

BIBLIOGRAFIE

- ANTHONISSEN (B.B.). Waarom Mozes hoorns heeft. *Tegel*, 7, 1978-1979; p. 10-12.
- BERENDSEN (Anne). *Groot tegelboek. Een internationaal overzicht van de tegel door de eeuwen heen* (met bijdragen van M.B. KEEZER, S. SCHOUBYE, J.M. DOS SANTOS SIMÕES & J. TICHELAR), Amsterdam-Brussel, 1975.
- BOESMANS (Annick) & NOUWEN (R.). *Selecteren om te bewaren! Enkele krachtlijnen uit het collectiebeleidspun van het Openluchtmuseum Bokrijk*. In: *Jaarboek 2000 van het Nederlands Openluchtmuseum*, 2000, p. 202-217.
- DE JONGE (C.H.). *Nederlandse tegels*. Amsterdam, 1971.
- DHANENS (Elisabeth). Voorbeeld van een XVIII-euwsche schouwbekleding in een Meetjeslandsch boerenhuis. *Oostvlaamsche Zanten*, 16, 1941, p. 112-119.
- DHANENS (Elisabeth). *Wandtegeltes. De geschiedenis van het Oud en Nieuw Testament voorgesteld op de tegels van een achttiend-eeuwschen haard, verklaard door teksten uit Spanoges Aldernouwekeurigste verhandeling*. Brugge, 1947.
- FOUREST (H.-P.). *Delfter Fayencen*. Stuttgart, 1981.
- KAUFMANN (G.). *Bemalte Wandfliesen. Bunte Welt aufkleinen Platten. Kulturgeschichte, Technik und Dekoration der Fliesen in Mitteleuropa*. München, 1973.
- Het kerstverhaal op tegels, *Tegel*, 9 1981, p. 4-8.
- KORF (D.). *Tegels*. Bussum, 1961¹.
- LAENEN (M.). *Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk*. Brussel-Bokrijk, 1992.
- MELLINKOFF (Ruth). *The Horned Moses in Medieval art and Thought*, Berkeley-Los Angeles-London, 1970.
- PAUWELS (A.G.) en HOONACKER (E.J.). *Keramiek van de middeleeuwen tot heden*. Kortrijk, 1970 (Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst Kortrijk).

PAUWELS (A.G.) en HOONACKER (E.J.). *Keramiek* (Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst Kortrijk), Kortrijk, 1981².

PLUIS (J.). *Tentoonstelling van bijbelse voorstellingen op tegels en Fries aardewerk*. Tegelmuseum 'It Noflik Sté' te Otterlo, 24 september – 20 oktober 1972.

PLUIS (J.). Een interessante smuiger met Jan Luikertegels. *Tegel*, 13 1985, p. 2-15.

PLUIS (J.). *Bijbeltegels: bijbelse voorstellingen op Nederlandse wandtegels van de 17de tot de 20ste eeuw*. Münster, 1994.

PLUIS (J.). *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, 1570-1930*. Leiden, 1997.

VAN DAM (J.D.). *Nederlandse tegels*. Utrecht/Antwerpen, 1988.

VANDENBERGHE (S.). Tegels met bijbelse voorstellingen in de keuken van het klooster van de Potterie te Brugge. *Tegel*, 16, 1988, p. 23.

WEYNS (J.). *Omstandige gids van het Openluchtmuseum Bokrijk*. Bokrijk, 1967².

NOTEN

1. Met hartelijke dank aan mevrouw A. Boesmans en de heer J. Pluis voor de vele waardevolle bemerkingen.

2. J. WEYNS, 1967²: 92; M. LAENEN, 1992: 139.

3. A. BOESMANS & R. NOUWEN, 2000.

4. Mogelijk kan een doorgedreven archiefonderzoek uitsluitel brengen over de opdrachtgever tot het plaatsen van de schouw.

5. Schriftelijke mededeling van J. Pluis dd. 19.12.2000. J. Pluis heeft de tegels opgenomen op 6 juli 1966. Sedertdien werden zij geplaatst in een schouw van het woonhuis uit Lokeren.

6. In Delft werden wel relatief weinig bijbeltegels geproduceerd. Het is bijzonder moeilijk bijbeltegels die van een zekere Delftse herkomst zijn, te identificeren. Over Nederlandse plateelfabrieken, Elisabeth DHANENS, 1947: 10; C.H. DE JONGE, 1971: 35; J. PLUIS, 1972: 7; G. KAUFMANN, 1973: 25; A. BERENDSEN, 1975: 196-197; H.-P. FOUREST, 1981: 176; J.D. VAN DAM, 1988: 76; J. PLUIS, 1994: 17 sqq.

7. C.H. DE JONGHE, 1971: 50 sqq.; J. PLUIS, 1972: 5; J. PLUIS, 1985:2-15.

8. J. PLUIS, 1972: 5; J. PLUIS, 1985: 8; J. PLUIS, 1994: 42.

9. J. PLUIS, 1994: 409, nr. 1149.

10. Hierover G. KAUFMANN, 1973: 24 sqq; J.D. VAN DAM, 1988: 93 sqq.

11. Vgl. Elisabeth DHANENS, 1941 & 1947: bijzonder ook 11; J. WEYNS, 1967²: 92; S. VANDENBERGHE, 1988.

12. C.H. DE JONGE, 1971: 82.

13. Betreffende de geschiedenis van bijbeltegels, zie J. PLUIS, 1994, verder e.g. J. PLUIS, 1972: 3 sqq.; G. KAUFMANN, 1973: 46. Voor de tegeltableaus in het algemeen, zie C.H. De Jonge, 1971, 97 sqq.

14. Rotterdam, ca. 1700, sepia, 5x5 tegels. Vgl. J. PLUIS, 1994, 910.
15. Rotterdam, ca. 1700, sepia, 5x5 tegels. Vgl. J. PLUIS, 1994, 910.
16. J. PLUIS, 1972: 6; J. PLUIS, 1994: 153 sqq. & 907 sqq.
17. Vgl. in dit kader J. PLUIS, 1972: 16 naar een ets van Jan Luiken met Elversele B.68.235.
18. Vgl. in dit kader J. PLUIS, 1972: 16 met Elversele B.68.211 of J. PLUIS, 1972: 39 en J.D. VAN DAM, 1988: 87 met Elversele B.68.224.
19. S. VANDENBERGHE, 1988: 13 sqq.
20. D. KORF, 1961²: 24.
21. J. PLUIS, 1985:5. Vgl. ook G. KAUFMANN, 1973: 57 sqq.; A. BERENDSEN, 1975: 208.
22. Hierover uitvoerig G. KAUFMANN, 1973: 25 sqq.; J. PLUIS, 1994: 17 sqq. & 52 sqq.
23. J.D. VAN DAM, 1988: 95. Over Rotterdam, uitvoeriger G. KAUFMANN, 1973: 25-26.
24. J. PLUIS, 1972: 6-7; G. KAUFMANN, 1973: 26.
25. J. PLUIS, 1972: 4 & 49.
26. Hierover G. KAUFMANN, 1973: 37-38.
27. J. PLUIS, 1972: 4; C.&W. LÜDEN, 1978: 25.
28. J. PLUIS, 1994: 409, nr. 1149.
29. J. WEYNS, 1967²: 92; M. LAENEN, 1992: 139.